

Sophia Perennis

Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140

Web Address: javidankherad.ir

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel:+982167238208

Attribution-NonCommercial 4.0 International

(CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS*The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy*

Vol. 20, Number 1, spring and summer 2023, Serial Number 43

**The Supreme Good
in Narrations of Anas b. Malik**

pp. 73-100

DOI: 10.22034/iw.2023.334252.1607

Sayyede Zahra Hoseyni Jebelli*

Hamed Khani (Farhang Mehrvash) **

Arastoo Mirani***

Abstract

Speaking of the history of Muslim moral thought, the age of the Companions is still unknown and unexplored. Common ideas in this period have survived in the form of Narrations. Attitudes are different in assessing their validity. One way in the historical analysis of these narrations can be that by accepting the attribution of the narrations of each narrator and analyzing

* PhD student of *Quran* and Hadith Studies, Department of Islamic Theology, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran.
E-mail: Zhosseinigebeli@gmail.com.

** Associate Professor in Islamic Theology, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran. E-mail: H.Khani@IAU.ac.ir.

*** Assistant Professor in Islamic Theology, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran. E-mail: Arastoomirani@gmail.com.

Recived date: 14/6/2022

Accepted date: 18/3/2023

the content of their collection, we will try to reconstruct the symbolized character which these narrations present. In the present study, we should try to use such a method to analyze the moral narrations of Anas b. Malik (d. 93 AH), a companion living in Basra. This study is devoted to reviewing and analyzing the content of some of his moral narrations that reflect the general framework of his vision of the supreme good for human beings. The application of the above method confronts us with a personality who has promoted a combination of verses from the Qur'an and famous prophetic sayings about human destiny along with incarnation of God.

Key words: Anas Ibn Malik, Apocalypse, Simile and Incarnation, History of Moral Thought, History of Islamic Ethics.

Extended Abstract

Anas b. Mālik (d. 93 AH/ 712 CE) is one of the prophet Muḥammad's companions whose exegetical and jurisprudential narrations, as well as his narrations about the Prophet's life (Sīra), contain moral themes. It can even be said that his sayings and narrations about God, existence, angels and the like led to representing a moral thought later developed by his pupils such as Al-Ḥasan Al-Baṣrī and Ibn Sīrīn and became effective in the foundation of Islamic Sufism. In this study, by reviewing all the narrations attributed to Anas, an important part of his moral thought will be re-examined: we want to find out what the highest happiness for humanity (summum bonum) is depicted in his narrations and how can anyone achieve that.

The answer could be sought by reviewing Anas's traditions on ontological and anthropological issues. This is what will be done in this study. Theoretical basis of such a study is based on understanding the symbolic personality of the companion and searching for thoughts presented in his selective quotes from the Prophet Muḥammad (to explain such an approach, see: Mehrvash, 2021: 211-212; Mehrvash, 2023: 137-157).

Among those narrations attributed to Anas and can be considered to indicate his ontology, a significant number are devoted to the discussion of the Resurrection; So that one can say, from the Anas's point of view, the most important ontological event is the occurrence of the Day of Judgment. In his narrations, this day is the time of God's descent from the heaven to the ground. This descent takes place with the purpose of ruling over earthly servants by establishing a court and judging their action. Before this descending, the earth will become full of fire, the Hell will extended everywhere on the ground, the good servants of God will find the way to heaven, and the evil ones will stay on the ground and burn (see: Ṭayālīsī, 1419 AH: 3/530; Ṭabarī, 1422 AH: 17/449, 20/407). The main subject of the court's review in the Day of Judgment is the degree of observance of God's rights by servants (Yahya b. Sallām, 1425 AH: 2/574-575).

As represented in his traditions, Anas considers death to be a sign of a person's entry into a new phase of life; But he believes that basically the

movement of humans to bring themselves to the divine court becomes possible only after resurrection; Because humans lose the power of any movement upon death and the departure of the soul from the body; So they must wait for the resurrection to move again. Those whose flanks are not attached to the ground can take the path of heaven after rebirth and meet God. Therefore, the main threat to a man is that one may remain on the ground and burn and will not be able to walk his path to meet God and attend in his court (see: Nu'aym b. Ḥammād, nd: 28).

According to Anas's traditions, the most important factor of permanence (al-Khulūd) on the ground and losing the way to Heaven is arrogance (cf: Ṭabarī, 1422 AH: 21/44, 22/530). Other major sins also cause man's permanence in Earth and losing the way to Heaven; If someone can get away from them and reach God's court, it is hoped that his or her other sins will also be forgiven (see: Ṭayālīsī, 1419 AH: 3/577; also see: Abū Dāwūd al-Sajistānī, 1414 AH: 320). The result of how much a person has preserved himself from worldly impurities will be known on the Day of Judgment. This issue is unclear in the narrations of Anas that if God is supposed to come to earth, why should humans go to heaven after death and why should God's kingdom be established in sky. Anas's ambiguous answer is that after the spread of fire on the ground, the Earth will turn into another earth (Ibn Wahb, 2003: 2/109) and then God will come to that one Earth.

Anyway, Anas believes that the only way to pass through such an earth full of fire is to pass through a way called *Al-Ṣirāt*. There are only martyrs who don't need to pass through the *Ṣirāt*. They are taken to meet God immediately after the departure of the soul from their bodies. Based on the narrations of Anas, before all the nations, the Islamic *Umma* pass through the *Ṣirāt* (Al-Ḥakīm al-Tirmidhī, 1992: 2/128). The angel Gabriel himself easily leads the Prophet Muḥammad through the *Ṣirāt*. Next is the turn of the Islamic *Umma*. Some of them pass through *Ṣirāt* very fast and do not feel any torment. The movement of some also slows down (Asad b. Mūsā, 1413 AH: 42) and thus they are exposed to the fire of hell (Al-Ḥakīm al-Tirmidhī, 1992: 2/128). According to Anas's narrations, some may be interceded after they were unable to cross the path or even after they crossed the path and reached God's court and were found guilty there (Ibn Mubārak, nd: 450). Islamic traditions reveal that Anas is one of the most important theorists of intercession of the Prophet. His narrations indicate that the Prophet will appear in front of all creatures on the Day of Judgment and prostrate and intercede. In this way, a large part of the *Umma* is forgiven through his intercession (Ibn Mubārak, nd: 450).

Relying on the narrations of Anas, it is not possible to understand exactly what events will be happen in the afterlife and in what order; For example, at which stage will the trial take place and what will be its relationship with crossing the path. However, in general, it can be understood that any Muslim who does not lose the way to sky can reach heaven and meet God there (for the rituals of presence before God in the belief of earlier Muslims, see: Mehrvash, 2020: 144-147). Based on Anas's traditions, appearing before God apparently takes place in Heaven; A place that, according to him, is the palace where God rules (see: Ibn Abi Shiba, 1409 AH: 1/477-478). In addition

to meeting God, the people of heaven can also meet the Prophet next to *Al-Kawthar* pool. Where in the narrations of Anas, one can see extensive descriptions about it (for example, see: Al-Ḥakīm al-Tirmidhī, 1996: 4/228). In the end, no one was left in hell except the arrogant who refused to accept monotheism. Therefore, it can be said that the highest good from the point of view of Anas is the meeting with God in Heaven, and in the next stage, the companionship and proximity to the Prophet near the pool of Kawthar. Also, it is possible to understand from the total moral narrations of Anas that his tendency toward *al-Rajā'* (hope in God) prevails over his tendency to *al-Khawf* (fear from God).

References

- Abū Dāwūd al-Sajistānī, Sulaymān b. Ash'ath (1414 AH), *Al-Zuhd*, ed. Yāsir b. Ibrāhīm and Ghunaym b. 'Abbās, Ḥulwān, Dār al-Mishkāt.
- Al-Ḥakīm al-Tirmidhī, Muḥammad b. 'Alī (1992 AD), *Nawādir al-Uṣūl*, ed. 'Abd Al-Raḥmān 'Umayra, Beirut, Dār al-Jīl.
- Asad b. Mūsā (1413 AH), *Al-Zuhd*, ed. Abū Ishāq Ḥawīnī, Giza, Maktaba al-Tawīya al-Islāmīyya.
- Ibn Abī Shayba, 'Abdullāh b. Muḥammad (1409 AH), *Al-Muṣannaf*, ed. Kamāl Yūsuf al-Ḥūt, Riyadh, Maktaba al-Rushd.
- Ibn Mubārak, 'Abdullah (nd), *Al-Zuhd*, ed. Ḥabīb al-Raḥmān al-A'zamī, Beirut, Dar al-Kutub al-'Ilmīyya.
- Ibn Wahb, 'Abdullāh, *Al-Jāmi'* (2003 AD), section of *Tafsīr al-Qur'ān*, ed. Miklosh Morani, Beirut, Dār al-Gharb al-Islāmī.
- Mehrvash, Farhang & Montazeri, Ashraf (2020), "The Development of The Qur'ānic Idea al-Shahid from Court Witness to the Martyr: Quranic Background for the Formation of the Concept", *Historical Approaches to Qur'ān and Hadīth Studies*, vol. 25, issue 2, no. 66. DOR: 20.1001.1.17358701.1398.25.66.8.5.
- Mehrvash, Farhang (2023), "Ethical Thought of Companions: Necessity, Possibility and Method of Recognition" *Researches of Quran and Hadīth Sciences*, vol. 19, no. 4. doi: 10.22051/tqh.2022.39093.3494
- Mehrvash, Farhang et al. (2021), "Reconsideration of Attitudes from the Viewpoint of Ibn Abbass: A Review of His Moral Narrations in Early Islamic Sources", *Studies on Understanding Hadīth*, vol. 8, Issue 1, no. 15. DOI: 10.30479/mfh.2021.2497
- Nu'aym b. Hammād al-Marwazī (nd), the appendix to Ibn Mubārak's book *Al-Zuhd*, ed. Ḥabīb al-Raḥmān al-A'zamī, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmīyya.
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr (1422 AH), *Jāmi' al-Bayān*, ed. 'Abdullāh b. 'Abd al-Muḥsin Turkī, Cairo, Dār Hijr.
- Ṭayālīsī, Sulaymān b. Dāwūd (1419 AH), *Al-Musnad*, ed. Muḥammad b. 'Abd al-Muḥsin Turkī, Cairo, Dar Hijr.
- Yahya b. Sallām (1425 AH), *Al-Tafsīr*, ed. Hind Shalabī, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmīyya.

این مقاله دارای درجه
علمی-پژوهشی است

مجله علمی جاویدان‌خرد، شماره ۴۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صفحات ۷۳-۱۰۰

خیر اعلی در روایات انس بن مالک

سیده زهرا حسینی جبلی *

حامد خانی **

ارسطو میرانی ***

چکیده

در سخن از تاریخ اندیشه اخلاقی مسلمانان، عصر صحابه دورانی هنوز ناشناخته و نکاویده است. اندیشه‌های رایج در این دوره در قالب روایت بازمانده‌اند؛ روایاتی که نگرش‌ها در مقام ارزیابی اعتبارشان مختلف است. یک شیوه در تحلیل تاریخی روایات اسلامی این می‌تواند باشد که با پذیرش انتساب روایت‌های هر راوی و تحلیل محتوای مجموع‌شان بکوشیم اندیشه‌های شخصیتی را بشناسیم که نماد نقل آنهاست. با این روش البته شخصیت تاریخی راوی شناخته نمی‌شود؛ اما می‌توان دریافت چه انگاره‌ای از وی در ذهن پذیرندگان روایت‌های منسوب به او نقش بسته است. چنین

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، گروه الهیات، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.
رایانامه: Zhosseinigebeli@gmail.com.

** دانشیار گروه الهیات، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:
H.Khani@IAU.ac.ir.

*** استادیار گروه الهیات، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. رایانامه:
Arastoomirani@gmail.com.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۲۴

کوششی را می‌توان برای شناخت درک مسلمانان از شخصیت صحابه نیز دنبال کرد. از این جمله انس بن مالک (درگذشته ۹۳ق.) عالم ساکن بصره در اواخر سده نخست هجری، و آخرین بازمانده از نسل صحابه است. مطالعه کنونی به مرور و تحلیل محتوای بخشی از روایات اخلاقی او اختصاص دارد؛ روایاتی که چارچوب کلی بینش او به خیر اعلی برای انسان را بازمی‌نمایانند. مفروض گرفتن انتساب این روایت‌ها به انس و مرور آنها ما را با شخصیتی روبه‌رو می‌کند که ترویج برخی ارزش‌های اخلاقی را که در گفتار پیامبر (ص) یاد شده‌اند اولویت شناخته، توضیحاتی بر آنها افزوده، و این‌گونه، سلوک اخلاقی خاصی را به پذیرندگان تعالیم خود باز نموده است. چنان‌که خواهیم دید، بینش‌های منتسب به انس ترکیبی است از تفسیر آیات قرآن و گفتارهای نبوی مشهور درباره سرنوشت انسان، به همراه رویکردی انسان‌نگارانه به خدا که خود را خاصه در تفسیر او از آیات قرآنی مرتبط با قیامت بازمی‌نماید.

کلیدواژه‌ها: انس بن مالک، آخرالزمان، پل صراط، تشبیه و تجسیم، تاریخ اندیشه اخلاقی، تاریخ اخلاق اسلامی.

۱. درآمد

برپایه گزارش‌های تاریخی، مقارن با هجرت نبوی، انس بن مالک نوجوانی هشت‌ساله بود (ابن سعد، ۱۴۲۱: ۱۷/۹). وی را که نگارش می‌دانست (همان: ۳۳۲/۵) از همان زمان به منزل پیامبر اکرم (ص) بردند. این‌گونه، تحت تربیت ایشان رشد کرد (برای مرور زندگی وی، نک: سلیم، ۱۳۸۰: سراسر مقاله). عمر طولانی‌اش سبب شد که بعدها عملاً تنها فرد از نسل صحابه در عصری با اقتضانات دوره تابعین باشد و فرصتی انحصاری برای نقل خاطراتی از پیامبر (ص) بیابد؛ خاطراتی که گاه در روایات برخی امامان شیعه هم‌چون امام صادق (ع) کذب محض، و دستاویز دولت‌های ظالم در اقدامات نامشروع‌شان شناسانده شدند (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲: ۱۹۰).

به‌هرروی، آثار فراوانی از وی در منابع مختلف حدیثی، تفسیری، اخلاقی و فقهی برجای ماند؛ چنان‌که وی را به کثرت نقل از پیامبر (ص) می‌شناسند و بعد از ابوهریره (۵،۳۷۴ حدیث) و عبدالله بن عمر (۲،۶۳۰ حدیث)، با نقل ۲،۲۸۶ حدیث در رتبه سوم نقل از پیامبر (ص) جای دارد. برخی از این روایت‌ها شنیده‌های مستقیم او دانسته

می‌شوند. شماری را نیز باید گفتارهایی انگاشت که انس به وساطت شخصیت‌های نسل اول صحابه از پیامبر (ص) شنیده است. سخنانی به خود او نیز منسوب شده‌اند. حجم گسترده روایات انس از پیامبر (ص) با عمر طولانی او و قرار داشتن سه دهه آخر عمرش در عصر تابعین بی‌ارتباط نباید باشد؛ این عمر طولانی سبب شد با افزایش فاصله زمانی مردم با پیامبر (ص) و درگذشت اغلب صحابه، نیاز به مرجعی برای نقل روایات نبوی بیشتر احساس شود.

حجم قابل توجهی از روایات وی در زمینه‌های مختلف را می‌توان در مسند احمد بن حنبل (۱۴۲۱: ۹/۱۹ به بعد) و آثار پراکنده دیگر مشاهده کرد. در میان روایات نبوی انس و گفتارهای منسوب به خود او می‌توان شواهدی فراوان یافت حاکی از آنکه وی مروج شیوه زندگی و سلوک اخلاقی بخصوصی بوده است. برای نمونه، در آنها توصیه‌هایی درباره شیوه ارتباط بهینه با مردم دیده می‌شود؛ مثلاً توصیه به حسن خلق، مدارا با عموم یا دوری از حسد (برای نمونه، به ترتیب نک: غزالی، بی تا: ۳/ ۵۲، ۱۸۳، ۱۸۷). به همین ترتیب، توصیه‌هایی از وی درباره بهینه‌سازی ارتباط با خدا یا حتی دوستی ورزیدن با او نقل شده است. مثلاً، آورده‌اند که انس می‌گفت یاران خدا کسانی هستند که وقتی همه به ظاهر دنیا می‌نگرند، ایشان به باطنش نظر می‌اندازند و چون همه به فوائد زودگذار زندگی توجه دارند، ایشان به منافع درازمدتش دل می‌بندند (دیلمی، ۱۴۰۸: ۳۳۸). فراتر از اینها، آموزش آدابی برای ریاضت و سلوک اخلاقی نیز به وی منسوب است؛ مثل توصیه به روزه‌داری در برخی ایام (طبرانی، ۱۴۱۵: ۲/ ۲۱۹)، یا توصیه به اینکه بعد از اکل و شرب، خدا را حمد گویند تا از ایشان راضی شود (مسلم، ۱۳۳۴: ۸/ ۸۷).

انس بن مالک از شخصیت‌های عصری است که هنوز در آن تدوین علوم اسلامی رواج نیافته، و دانش‌های منسجمی هم‌چون اخلاق، تاریخ، تفسیر، فقه، قرائت و کلام پدید نیامده بود. از همین رو، غالب روایات او را به دشواری می‌توان ذیل تنها یکی از عناوین یادشده گنجانند. اغلب روایات تفسیری او مضامین اخلاقی نیز دربردارند؛ هم‌چنان‌که روایات فقهی او و حتی خاطراتش از پیامبر (ص) که معمولاً تحت عنوان روایات سیره طبقه‌بندی می‌شوند، خالی از القاء ارزش‌های اخلاقی نیستند. حتی چه بسا بتوان گفت اقوال و روایات او درباره خدا و هستی و ملائک و امثال آن هم در خدمت بازنمایی مبانی یک اندیشه اخلاقی‌اند. از مجموع ۲,۲۸۶ روایت انس، در ۲۸۴ روایت مستقیماً می‌توان تجویزهای اخلاقی دید؛ تجویزهایی درباره دوری از گناهان فردی و

اجتماعی، مبالات آداب، و مشارکتهای اجتماعی. ۱۸۳ روایت وی درباره مسائل کلامی نیز آشکارا بحث از بهشت، قیامت، شیطان، دجال و امثال آنها را در خدمت ترویج نگاهی اخلاقی قرار داده‌اند. همچنین، در ۱۶۱ روایت که خاطرات او را از رفتار پیامبر (ص) بازمی‌تابانند، در ۳۵ روایت او با موضوع طب و بهداشت، در ۶۶ روایت او با موضوع تفسیر قرآن، و البته در دیگر روایات پراکنده او درباره دیگر موضوعات می‌توان توجه به مسائل اخلاقی، ترویج هنجار یا سبک زندگی بخصوص یا نقد اندیشه‌هایی مرتبط با نگرش‌های اخلاقی را بازدید. به بیان دیگر، برپایه شمارش مؤلفان این مقاله، دست‌کم حدود ۷۲۹ روایت یعنی ۳۱٪ روایات انس حاوی مضامین آشکار اخلاقی‌اند.

به طبع مطالعه درباره اندیشه‌های اخلاقی صحابه در گام‌های آغازین است (برای تبیین ضرورت چنین مطالعه‌ای، نک: مهروش، ۱۴۰۱؛ ۱۴۳-۱۴۶). هنوز آماری دقیق از میزان روایات اخلاقی صحابه در اختیار نداریم. با این حال، بازتاب گسترده مضامین اخلاقی در اقوال و روایات انس موجب شده است که در کتب اخلاق و اعطانه، صوفیانه، زاهدانه، و عرفان نظری، نقل آثار وی فراوان روی دهد؛ چنان‌که گویی او را هم‌چون یک پیشوای اخلاقی در عصر صحابه تلقی کرده‌اند. هرگاه روایات منسوب به انس را اصیل بینگاریم، مطالعه آنها می‌تواند ما را به درک اندیشه‌های رایج در اواخر سده نخست هجری برساند. با فرض آنکه در اصالت این روایت‌ها تردید شود، باز چنین مطالعاتی می‌تواند ما را دست‌کم با شخصیتی نمادین آشنا کنند که مسلمانان متأخرتر از شخصیت و تعالیم وی ساخته‌اند.

۲. طرح مسأله

در منابع مختلف رجالی و تاریخی، می‌توان گزارش‌های مختلفی درباره زندگی انس بن مالک و جوانبی از حیات علمی و سیاسی وی مشاهده کرد (برای نمونه، نک: ابن طاووس، ۱۳۹۹: ۲۱۴ به بعد؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق: ۳/ ۳۹۵ به بعد). در مطالعات معاصران هم گاه برخی جوانب اندیشه وی موضوع مطالعاتی مستقل گردیده‌اند. برای نمونه، روایات تفسیری انس را قوام‌الدین عبدالستار محمد هیتی بازشناسی و تحلیل کرده است (نک: هیتی، ۱۴۲۴ق: سراسر کتاب). با این حال، تاکنون مطالعه‌ای برای بازشناسی اندیشه اخلاقی منسوب به انس دنبال نشده است؛ مطالعاتی که بتوان برپایه آنها دریافت که آیا می‌توان در آثار بازمانده از وی نشانی از یک نظام تفکر اخلاقی منسجم بازدید یا نه؛ و اگر می‌توان،

مبانی آن نظام اخلاقی مزعوم چیست و در آن نظام اخلاقی چه غایت والایی برای زندگی انسان و چه راه سلوکی برای دستیابی به آن غایت والا بازنموده می‌شود. مطالعه کنونی تلاشی آغازگرانه به همین منظور است. می‌خواهیم، در نخستین گام از یک چنین برنامه مطالعاتی، بُعدی از ابعاد اندیشه شخصیتی اخلاقی را بازشناسیم که در پشت پرده روایات منسوب به انس بن مالک پنهان است؛ شخصیتی که خود را در اقوال تفسیری، مواعظ و خاطراتی منسوب به انس یا حتی روایاتی که با واسطه او به پیامبر (ص) منسوب شده‌اند باز می‌نماید و مسلمان‌ها اغلب آن را به‌سان نماد آراء و منش یک صحابی شناخته‌اند. این را که آیا شخصیت تاریخی انس با چنین شخصیت نمادینی تطابق دارد یا نه باید موضوع مطالعاتی دیگر دانست.

آن بعد از اندیشه اخلاقی بازتابیده در روایات انس که اکنون قرار است مطالعه شود تعریف «خیر اعلی^۱» است. در توضیح خیر اعلی به مثابه مفهومی بنیادین در این بحث باید نخست به یاد آورد که یک سبب اصلی تمایز آموزه‌ها و روش‌های سلوک در مکاتب اخلاقی مختلف، تفاوت‌شان در والاترین سود حاصل با زندگی است؛ این که بالاترین خیری که یک انسان — با نظر به جمیع فرصت‌ها و تهدیدهای زندگی‌اش — می‌تواند سراغ بگیرد چه می‌تواند باشد. نخستین بار سِیرون — فیلسوف مشهور رومی سده نخست پیش از میلاد — به این امر توجه نمود. وی در کتاب مشهور خود *غایت خیر و شر*^۲ کوشید نشان دهد چگونه تصویر متفاوتی که فیلسوفان رواقی، اپیکوری، ارسطویی و افلاطونی از خیر اعلی دارند سبب می‌شود به سلوک‌های اخلاقی متفاوتی فراخوانند (نک: Rackham, 1914: vii-viii).

در این مطالعه خواهیم کوشید برپایه آثار بازمانده از انس دریاپیم والاترین خیر برای انسان در این روایت‌ها چه تصویر می‌شود و برپایه روایات انس چه‌گونه می‌توان به آن رسید. بدین منظور، نخست با مرور آثار او مهم‌ترین دغدغه‌های هستی‌شناختی و انسان‌شناختی او را بازخواهیم شناخت. آن‌گاه برپایه مبانی هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه‌اش خیر اعلی از دید او را تبیین می‌کنیم. در پایان به یافتن پاسخ این سؤال خواهیم کوشید که سلوک پیشنهادی او برای دستیابی به چنان خیر اعلایی چیست.

1. summum bonum

2. *De Fimibus Bonorum et Malorum*

مبنای نظری ما در این مطالعه، نیز، نوع نگاهمان به مسأله اعتبار روایات کهن اسلامی، و نیز، تحلیلی که از میزان کارآیی این روایت‌ها برای شناخت اندیشهٔ یک صحابی داریم همان است که در مطالعات معاصر برای شناخت اندیشهٔ اخلاقی صحابه استفاده شده است. برپایهٔ این رویکرد؛ (۱) روایات هر صحابی را از آن حیث که بازنمایندهٔ اندیشه‌های شخصیتی تاریخی و راستین‌اند مطالعه نمی‌کنیم؛ بلکه می‌خواهیم با مرور آنها فعلاً در گام نخست این را دریابیم که در فرهنگ اسلامی، هریک از صحابه نماد چه اندیشه‌هایی شده‌اند و به هر کدام چه اقوالی منتسب گردیده است؛ (۲) بر این تأکید می‌کنیم که در نقل هر راوی عنصر گزینش‌گری همواره حضور دارد؛ یعنی گرچه ظاهراً انس بن مالک سخنانی از قول پیامبر (ص) نقل می‌کند، به‌واقع هم در مقام دریافت و استماع تعالیم نبوی و هم در مقام ترویج آنها تحت تأثیر ذهنیات خود هم بوده است (نک: مهرش، ۱۴۰۰ الف: ۲۱۱-۲۱۲؛ همو، ۱۴۰۱: ۱۵۷-۱۳۷).

۳. قیامت به مثابهٔ مهم‌ترین رویداد هستی انسان

از میان روایات منسوب به انس که می‌توانشان حاکی از هستی‌شناسی او دانست، شمار قابل‌توجهی به بحث از قیامت اختصاص یافته‌اند؛ آن‌سان که می‌توان گفت از نگاه انس مهم‌ترین رویداد عالم هستی وقوع قیامت است. در این روایت‌ها که گرایش به تجسیم خدا را در آنها آشکارا می‌توان دید، قیامت زمان فرود خدا از آسمان بر زمین بازنموده می‌شود؛ فرودی که با هدف حکم‌رانی بر بندگان زمینی صورت می‌پذیرد.

۳-۱) تصور تجسیم‌گرایانه از خدا

خدا در این روایات همچون موجودی جسمانی و بسیار مقتدر ترسیم شده که در بالای آسمان ساکن است؛ رویکردی که البته تمایزی آشکار دارد با تعالیمی تنزیهی که به واسطهٔ اهل بیت (ع) از برخی صحابه هم‌چون علی (ع) روایت شده است (برای نمونه، نک: کلینی، ۱۳۶۳: ۱/ ۹۸، ۱۳۸). نمونه‌ای از این رویکرد تجسیم‌گرایانه را می‌توان در توصیفات انس از دَجَّال دید؛ موجودی کریه و فریبنده که در آخرزمان ظهور خواهد کرد و جهان را در آشوب خواهد کشید (برای وی، نک: مهرش، ۱۳۹۷: ۵۴۹-۵۵۳). در میان مسلمانان متقدم نگرش‌های مختلفی دربارهٔ دجال رواج داشته است. برخی ظهور او را مقارن با فرود مهدی آخرزمان (ع) و برخی مقارن با فرود عیسی مسیح (ع) بازنمایانده‌اند (قس: نعیم بن حماد، ۱۴۱۴: ۲۳۵؛ ابن‌بابویه، ۱۴۰۵: ۱۶۰). در گفتارهای منسوب به انس، از نقش‌آفرینی دجال

در آستانه ظهور خود خدا سخن می‌رود؛ نه یکی از فرستادگان او. مثلاً انس این سخن را به پیامبر (ص) منتسب می‌کند که فرمودند خدا لوح نیست و با همین نشانه در آخر زمان می‌شود خدا را از دجال بازشناخت (طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/۴۶۸). وجه این گفته را در روایتی دیگر از انس می‌توان جست: قرار است خدا خود روز قیامت فرود آید و با دجال ستیزد؛ خدا بر زمین فرود می‌آید، زمین را یکپارچه به نقره‌ای تبدیل می‌کند که روی آن هیچ گناهی صورت نپذیرفته است و بعد بر آن پا می‌نهد (ابن وهب، ۲۰۰۳: ۲/۱۰۹؛ طبری، ۱۴۲۲: ۱۳/۷۳۱، ۷۳۴).

نمونه دیگر از تلقی‌های تجسیم‌گرایانه انس، روایتی دیگر از قول پیامبر (ص) در تفسیر قرآن است. بر پایه این روایت، وقتی خدا بر کوه جلوه نمود (اعراف/۱۴۳)، با انگشت سبابه خود به آن اشاره کرد و کوه از هم پاشید (طبری، ۱۴۲۲: ۱۰/۴۲۹). نیز نقل می‌کند یک بار پیامبر (ص) لباس را زیر باران از روی سر برداشتند و گفتند باران مدت‌زمان زیادی نیست که از پیش خدا آمده است (حکیم ترمذی، ۱۹۹۲: ۲/۴۴)؛ یعنی به همین خاطر خوب است انسان تن خود را از آن نپوشاند. درک انسان‌انگاران انس از خدا را در توصیفات او از بهشت و جهنم یا روایاتی نیز که در این باره به پیامبر (ص) منتسب کرده است می‌توان دید. بر پایه روایتی از همین قبیل، یک بار از انس پرسیدند بهشت خدا در کدامین آسمان است. او پاسخ داد هیچ آسمانی وسعت بهشت را ندارد؛ بهشت بالای آسمان هفتم و زیر عرش خدا ست (ثعلبی، ۱۴۳۶: ۹/۲۵۷).

بر پایه روایتی دیگر، انس از قول پیامبر (ص) تعریف می‌کند که روز قیامت خدا از «علین» (قس: مطفین / ۱۸-۲۱) به یکی از وادی‌های بهشت فرود می‌آید و بر تختی آراسته با طلا و جواهر می‌نشیند... (ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹: ۱/۴۷۷-۴۷۸). انس توضیح می‌دهد روز قیامت جهنم یک سره «هَلْ مِنْ مَزِيدٍ» (ق/ ۳۰) می‌گوید؛ تا این که خدا — که لابد از تخت خویش در آسمان فرود آمده است — خود پایش را در میان دوزخ می‌نهد. این گونه، دوزخ منقبض می‌شود و می‌گوید که دیگر بس است! (طبری، ۱۴۲۲: ۲۱/۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۸).

۲-۳) فرود خدا از آسمان و حکمرانی اش بر بندگان

این خدای مُجَسَّم که در روایات انس یاد می‌شود البته غالباً فاقد محدودیت‌هایی است که از موجودات جسمانی می‌توان انتظار داشت: او علمی تام دارد و از آغاز همه امور عالم را تقدیر کرده است. برای خلق هر انسان جدید نیز فرشته‌ای می‌گمارد که مراحل

خلقتش را یک‌یک به خدا گزارش دهد: فرشته می‌گوید هم‌اکنون به نطفه تبدیل شد، هم‌اکنون علقه شد، اکنون مُضغه شد... بعد، وقتی خدا می‌خواهد خلقت او را به پایان رساند، فرشته می‌پرسد که قرار است این انسان مرد باشد یا زن، و سرنوشت او قرار است سعادت باشد یا شقاوت... (طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/ ۵۴۸). این خدا البته رحمتی بسیار فراتر از غضب دارد و اگر این نبود، بندگان را هلاک می‌کرد (ابن مبارک، بی‌تا: ۳۷۰؛ نیز برای توصیف دیگر وی از رحمت خدا، نک: طبری، ۱۴۲۲: ۸/ ۱۴).

انس با همه کثرت روایاتش، درباره نحوه وقوع قیامت کم سخن می‌گوید. از او در توضیح آیه «وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ» نقل کرده‌اند که می‌گفت: پیامبر (ص) فرمودند چون قیامت فرارسد و همه صاعقه‌زده شوند، جبرئیل و میکائیل و ملک‌الموت زنده می‌مانند، بعد جان هر سه آنها را نیز می‌ستانند (طبری، ۱۴۲۲: ۲۰/ ۲۵۴). گرفته شدن جبرئیل در پایان کار دنیا هم با گزاردن آیینی بخصوص روی می‌دهد: جبرئیل عبارت «سُبْحَانَكَ رَبِّيَ تَبَارَكْتَ وَتَعَالَيْتَ يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» را می‌گوید و جان می‌دهد (طبری، ۱۴۲۲: ۲۰/ ۲۵۴)؛ یعنی همان عبارتی که انس می‌گفت حاوی اسم اعظم خداست (نک: ابن‌ابی‌شیبه، ۱۴۰۹: ۷/ ۲۳۳؛ برای کاربرد اسم اعظم در ستاندن جان‌ها، نک: مهروش و دیگران، ۱۴۰۰ ب: ۱۱-۱۲).

اولین چیزی که در قیامت سبب می‌شود مردم همگی مجموع شوند (هود/ ۱۰۳)، یک آتش بزرگ است: مردم برای فرار از آن از مشرق تا مغرب می‌گریزند، و این‌گونه، در جایی گرد می‌آیند (طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/ ۵۳۰). گویی زمین دیگر جای قرار نیست و باید افراد اکنون که درهای آسمان باز شده است به آسمان بروند؛ وگرنه در آتش زمین گرفتار می‌شوند (برای دیگر توصیفات انس از قیامت و حساب‌رسی اعمال در آن، نک: طبری، ۱۴۲۲: ۱۷/ ۴۴۹، ۲۰/ ۴۰۷).

۳-۳) اصلی‌ترین موضوع حکمرانی: رعایت حق خدا

در روایات انس اصلی‌ترین موضوع حکمرانی در قیامت، رعایت حق خداست. انس نقل می‌کرد که از معاذ بن جبل (درگذشته ۱۸ ق.)، صحابی دیگر، شنید که پیامبر اکرم (ص) فرمودند اگر بنده‌ای حق خدا را که عبودیت اوست به جای آورد، بر خداوند حقی پیدا می‌کند. آن حق این است که خدا از گناهان دیگر او درگذرد و عذابش نکند (یحیی بن سلام، ۱۴۲۵: ۲/ ۵۷۴-۵۷۵). انس می‌گفت یک بار هم پیامبر (ص) به معاذ فرمودند:

«هرکس خدا را در حالی ملاقات کند که به او شرک نورزیده باشد، وارد بهشت خواهد شد» (یعلی بن عبّاد، ۱۴۲۳: ۱۱۵).

این گونه، همه وارد بهشت می‌توانند بشوند؛ مگر آنکه به تعبیر قرآن (هود/ ۵۹) گردن‌کش کینه‌ورز باشد و حاضر به گفتن کلمه توحید نشود (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۲۶۶). انس نقل می‌کند فرزند یکی از انصار پیش از دوران هجری به یهودیت گرویده بود. چون به حال مرگ افتاد، پیامبر (ص) ایمان بر او عرضه کرد. او نیز پذیرفت و بی‌درنگ مُرد. پیامبر (ص) هم دستور دادند با جنازه او مثل مسلمانان رفتار کنند (ابن ابی شیبّه، ۱۴۰۹: ۸۳/۳۵). این گونه، انس می‌خواهد نتیجه بگیرد که برای نجات، همین باور به وحدانیت خدا کافی است؛ حتی اگر کسی نماز هم نخوانده باشد (برای دیگر توضیحات وی درباره اهمیت کلمه توحید در نجات، نک: ابن ابی شیبّه، ۱۴۰۹: ۱۳۳/۷؛ طبری، ۱۴۲۲: ۱۴/۱۳۹، ۱۴۰، ۵۸۲).

برای درک جایگاه «حق خدا» در چارچوب فکری انس، روایتی حاکی از گفتار خداوند به پیامبر اکرم (ص) که او خود نقل کرده شایان توجه است. در این روایت بی‌آنکه تعبیری هم‌چون «حق» یا «تکلیف» به کار برده شود، عملاً نظریه‌ای برای حقوق و تکالیف می‌توان دید. برپایه آن، خدا چهار «خصلت» را میان خود و بنده‌اش قرار می‌دهد: ۱) خصلت خدا نسبت به بنده این است که عبادتش کند و به او شرک نورزد، ۲) خصلت بنده نسبت به خدا این است که هر کار خیری کرد پاداش گیرد، ۳) خصلت میان خدا و بنده این است که بنده از دعا فروگذار نکند و خدا هم پاسخ گوید، و ۴) خصلت میان بنده و دیگر بندگان هم این است که هرچه برای خود می‌پسندد، برای ایشان هم بخواهد (ابویعلی، ۱۴۰۴: ۱۴۳/۵؛ برای نقل آن در منابع شیعی، نک: ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۲۴۴).

یک معنای کهن و از یاد رفته خصلت که در این روایت احتمالاً به همان اشاره شده، سهم است؛ یعنی همان تیری که برای پرتاب انتخاب می‌شد و گاه برای قرعه‌کشی و مشخص کردن بهره افراد هم از آن استفاده می‌کردند (نک: ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۳/۱۰۷). پس خصلت را می‌توان در این روایت به معنای سهمی گرفت که افراد گاه می‌توانند مطالبه‌اش کنند و گاه خود باید آن را برای دیگری به رسمیت بشناسند. بر این پایه، در روایت یادشده از چهار نوع سهم سخن رفته است: سهمی که علی‌الاطلاق مختص خداست و بنده در هر حال باید اداء کند (عبادت و توحید)، سهمی که علی‌الاطلاق مختص

انسان است و خدا در هر حال ادا می‌کند (پاداش گرفتن در ازاء کار خیر)، سهمی که بنده بسته به میزان تلاشی که برای برقراری ارتباط با خدا می‌کند از آن برخوردار می‌شود (اجابت دعا)، و سهمی که بنده به میزانی که برای خود قائل است باید برای دیگران هم کنار بگذارد (این که هرچه برای خود می‌خواهد برای دیگران هم بخواهد).

برپایه روایات انس یگانه حقی که اگر به جای آورده نشود فرد از بهشت بازمی‌ماند، حق خداست. انس نقل می‌کرد که پیامبر (ص) فرمودند هرکس در حالی از دنیا برود که عبادت خود را برای خدا خالص گردانده باشد و به خدا شرک نرزد، خدا از او راضی خواهد بود. انس می‌افزاید این همان دینی است که پیامبران به مردم ابلاغ کردند؛ پیش از آن که گفتارها بسیار و اختلاف آراء گسترده شود. بعد، از قرآن گواه می‌آورد که «فَإِنْ تَأْتُوا وَآفَأَمُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ» (توبه/ ۵) و توبه را نیز همان معنا می‌کند که بت‌ها را وانهند و خدا را بپرستند و نماز بخوانند و زکات بدهند (طبری، ۱۴۲۲: ۱۱/ ۳۴۴).

۴. خلود در زمین

اکنون جای پرسش دارد که اگر از دید انس پرسش اصلی در محکمه خدا توحید است، گرایش به اعمال نیک و دوری از گناهان چه حاصلی برای حاضران در این محکمه دارد. مطابق تصویری که وی از محکمه خدا به دست می‌دهد، قرار نیست همگان به‌سادگی در آن حضور یابند؛ چه‌بسا افرادی مدت‌ها معطل بمانند و نتوانند خود را به این محکمه برسانند. به بیان دیگر، در روایات انس مشکلی بزرگ‌تر از پاسخ‌گویی در محکمه خدا نیز هست؛ این که اشخاص در مسیر گرفتار شوند و نتوانند خود را به محکمه برسانند.

۴-۱) تلقی انس از مرگ

نقل کرده‌اند انس آموزش می‌داد وقتی کسی از دنیا رفت بگویند بنده خدا نزد خدا بازگشته است و باید برایش دعای خیر کرد که پهلوهایش به زمین نچسبد و درهای آسمان به رویش باز شود (نعیم بن حماد، بی تا: ۲۸). از این عبارت می‌توان دریافت وی معتقد بوده است وقتی کسی می‌میرد از دو حال خارج نیست؛ یا پهلوهایش به زمین چسبیده، و بناست همین‌جا در زمین ماندگار شود؛ یا ابواب آسمان را به رویش گشوده‌اند و بناست خود را به بهشت برساند. برپایه روایاتی دیگر از وی، با مرگ قرار است انسان‌ها به لقاء خدا برده شوند. مثلاً انس نقل می‌کند که پیامبر (ص) فرمودند وقتی فرشته مرگ ظاهر شد، از جانب خدا برای مؤمنان نوید می‌آورد و با این نوید به لقاء خدا مشتاق‌تر می‌شوند.

کافران هم وقتی مرگشان می‌رسد، بالای کارهای خود را نزدیک می‌بیند و از اینکه قرار است به لقاء خدا برده شوند ناخرسند می‌گردند (ابن‌مبارک، بی‌تا: ۳۴۵). چنان‌که پیش از این یاد کردیم، خدا از نگاه انس در بالای آسمان استقرار یافته است. پس لابد این لقاء نیز در همان‌جا باید روی دهد. پس اکنون می‌توان معنای دعای تعلیمی پیش‌گفته انس دربارهٔ مردگان را دریافت: انس می‌گوید باید از خدا خواست پهلوهایی مرده به زمین نچسبد و بتواند راه آسمان گیرد و خود را به لقاء خدا برساند. چنین لقائی به معنای باریابی به مجلس خداوند است (برای درک رایج در سدهٔ نخستین هجری دربارهٔ امکان باریابی به محضر خدا، نک: مهرش، ۱۳۹۸: ۱۲۹-۱۳۰، ۱۴۲-۱۴۵).

چنین لقائی قرار نیست بی‌درنگ پس از مرگ روی دهد. این را می‌توان با مرور روایات انس دربارهٔ ماهیت مرگ دریافت. در روایات انس باور به جان‌داری موجودات مختلف و کوشش برای جان‌بخشی به موجودات طبیعت فراوان دیده می‌شود. مثلاً انس خود گفتگوی خانه‌ها با هم را نقل می‌کند و می‌گوید صبح به صبح خانه‌ای که در آن نماز خوانده شده است خود را صاحب فضلی بر خانه‌های دیگر می‌بیند (ابن‌مبارک، بی‌تا: ۱۱۳)؛ یا مثلاً، برپایهٔ روایتی دیگر از وی، ممکن است اعمال نادرست کسی چنان باشند که وقتی مُرد حتی زمین حاضر به قبول جنازهٔ او نشود (ابن‌وهب، ۱۴۲۵: ۲/ ۲۱).

برپایهٔ روایات انس، وقتی با مرگ توان حرکت از انسان سلب شود، انسان هم مثل طبیعت بی‌جان قدرت ابراز درک‌های خود را از دست می‌دهد؛ گرچه مثل طبیعت بی‌جان فاقد ادراک نیست. سخنی در این باره که عُمَر بن خطاب آن را از قول پیامبر (ص) برای انس نقل کرده، گویاست: بعد از جنگ بدر پیامبر (ص) با کشتگان مشرک سخنی گفتند. اصحاب ایشان از اینکه پیامبر (ص) با اجساد سخن بگویند که «روح» یا همان قوهٔ حرکت از آنها بیرون رفته است متعجب شدند. پیامبر (ص) نیز فرمودند که این اجساد می‌شنوند؛ اما — به دلیل همین فقدان روح — قادر به پاسخ‌گویی نیستند (طیالسی، ۱۴۱۹: ۱/ ۴۵؛ نیز نک: علی بن حجر، ۱۴۱۸: ۱۷۰). روح در این روایت قوهٔ حرکت و پاسخ‌گویی انسان بازنموده می‌شود و ارتباطی با درک جهان هستی ندارد؛ پس اگر از فردی گرفته نیز شود به آن معنا نیست که توان درکش را از دست بدهد.

حتی از برخی روایات انس می‌توان چنین استنباط کرد که قوهٔ درک انسان با مرگ افزایش پیدا می‌کند. از قول انس نقل شده است که پیامبر (ص) فرمودند: خروج مؤمن از دنیا شبیه خروج کودک از رحم مادر است؛ به این معنا که با این خروج، همهٔ غم‌هایش

پایان می‌پذیرد و از تنگنای زندگی به وسعت می‌رسد و از تاریکی و غم به شادی دنیا (حکیم ترمذی، ۱۹۹۲: ۱/ ۲۷۶). پس به باور انس، افراد با خروج از دنیا نوعی زندگی دارند که می‌تواند با شعور و درک کامل همراه باشد؛ گرچه توان پاسخ‌گویی به دیگران را از دست می‌دهند.

این البته بدان معنا نیست که از نگاه انس توان ادراک همهٔ کسانی که می‌میرند باقی می‌ماند؛ وی گاهی از «مرگ قلب‌ها» هم سخن می‌گوید و اعمالی را برای دور ماندن از آن توصیه می‌کند (ابن‌بابویه، ۱۳۶۸: ۷۶؛ برای انتساب همین روایت در منابع عامه به کُردُوس صحابی، نک: رعینی، ۱۴۳۰: ۴/ ۴۴۵-۴۴۶). برطبق توضیحات خود او باید محتمل دانست که این مرگ قلب‌ها یعنی افراد هنگام مرگ از عقیدهٔ صحیح توحیدی دست بکشند (نک: طبری، ۱۴۲۲: ۲۰/ ۴۲۲).

از مجموع آنچه گفته شد می‌توان دریافت که انس مرگ را پیام‌آور ورود انسان به مقطعی جدید از حیات می‌داند؛ اما معتقد است که اساساً حرکت انسان‌ها برای رساندن خود به محکمهٔ الهی تنها با رستخیز دوباره امکان‌پذیر می‌شود؛ زیرا انسان‌ها با مرگ توان هرگونه حرکتی را از دست می‌دهند و برای جنبش دوباره باید منتظر رستخیز بمانند. باری، کسانی که پهلوهای‌شان به دنیا نچسبیده باشد می‌توانند پس از حیات دوباره راه آسمان برگیرند و به لقاء خدا برسند. این‌گونه، اصلی‌ترین تهدید برای انسان از دید انس همین است که در زمین ماندگار شود و نتواند مسیر خود را تا لقاء خدا و حضور در محکمه‌اش پیماید.

۴-۲) گناهان کبیره سبب خلود در زمین

در برخی روایات انس آمده بهترین چیزی که فرد برای دنیا و آخرتش می‌تواند از خدا طلب کند عفو و عافیت است و اگر به آن دست یابد، به فلاح می‌رسد (ثوری، ۲۰۰۴: ۱۴۷). این وارheidsن از گرفتاری‌های اخروی، یا همان فلاح، در روایات انس پیوندی با رهیدن از تعلقات دنیوی دارد. وی در تفسیر آیهٔ «مَنْ يُوَقِّ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (حشر / ۹) — که فلاح را بهرهٔ پاکان از حرص می‌شناساند — از قول پیامبر (ص) نقل می‌کند این پاکی از حرص، نصیب آنان می‌شود که زکات بدهند، میهمانان را به گرمی نوازند، و در سختی‌های روزگار به دیگران کمک مالی کنند (طبری، ۱۴۲۲: ۲۲/ ۵۳۰).

بر پایهٔ روایات دیگر وی، همان قدر که کارهای خیر موجب رهیدن افراد می‌شوند، از آن‌سو، بعضی کارها هم بیشتر پهلوهای فرد را به زمین می‌چسبانند و راه آسمان را بر

او می‌بندند. مثلاً انس می‌گوید از مهم‌ترین عوامل خلود در دنیا و گم کردن راه آسمان تکبر است. وی نقل می‌کند که پیامبر (ص) فرمودند جهنم جای آدم‌های متکبر، و بهشت جای آدم‌های فقیر و مسکین است (طبری، ۱۴۲۲: ۴۴۸/۲۱).

برپایه روایات انس، برخی رفتارها نیز موجب می‌شوند افراد نتوانند خود را از آرایش‌های دنیا برهانند. از آن جمله غیبت کردن است. در روایات انس، غیبت — گذشته از آنکه عقاب دنیوی (یحیی بن سلام، ۱۴۲۵: ۷۳۷-۷۳۸) و پیامدهای اخروی ناگوار (احمد بن حنبل، ۱۴۲۱: ۵۳/۲۱) هم‌راه می‌آورد — موجب این دانسته می‌شود که درون فرد از آلودگی‌های جهنمی انباشته گردد؛ چنان‌که نتواند راه عالم بالا گیرد؛ پیامبر (ص) فرمود همگان روزه بگیرند و بی‌اجازه ایشان افطار نکنند. دو تن از همسران ایشان اجازه افطار خواستند. پیامبر (ص) فرمودند کسی که غیبت کند و گوشت مردم را بجود روزه نیست. آن دو به امر پیامبر (ص) استفرغ کردند و لخته‌هایی برگرداندند. پیامبر (ص) فرمودند اگر اینها در تن‌شان می‌ماند، جا در آتش داشتند (طیالسی، ۱۴۱۹: ۵۷۷/۳). گویی انس با نقل این حکایت‌ها می‌خواهد بگوید چیزی که در این دنیا با فرد بماند، پس از مرگ در آن دنیا نیز با فرد خواهد ماند (نیز، برای گفتارهایی دیگر از قول انس درباره مجازات اخروی غیبت، نک: زمخشری، ۱۴۱۲: ۳۱۲/۲؛ ابن‌حمدون، ۱۴۱۷: ۱۵۶/۳؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۲۹: ۶۲/۹).

در روایات انس البته به این تصریح نمی‌شود که گناهی مثل غیبت موجب چسبیدن پهلوهای فرد به دنیا و بقاء او در دنیا خواهند بود؛ اما شاید بتوان از گفته‌هایی شبیه سخن یادشده چنین دریافت که این قبیل گناهان، باری برای قیامت فرد ایجاد می‌کنند و او را به زمین می‌چسبانند و مانع می‌شوند که بتواند چابک راه آسمان گیرد. نقل کرده‌اند که انس خود می‌گفت هرگز مثل این تساهلی که درباره رفتار خدا با بندگان شنیده‌ایم، جای دیگر ندیده‌ایم: خدا از ما نخواسته است به خاطر او از همه مال و اهل خودمان دست بکشیم؛ از ما بسیار کمتر از این را طلب کرده، و فرموده است (نساء/۳۱): اگر از گناهان کبیره دوری کنید، خداوند گناهان دیگر شما را می‌آمرزد و شما را به جایگاهی نیکو رهنمون می‌شود (ابوداود سجستانی، ۱۴۱۴ق: ۳۲۰). اگر بخواهیم همین دیدگاه را در چارچوب مفروض فکری انس جای دهیم، شاید بتوانیم چنین معنایش کنیم که انس معتقد است گناهان کبیره موجب خلود انسان در دنیا و گم کردن راه آسمان‌اند؛ آن‌سان

که اگر کسی توانست از آنها برهد و خود را به محکمه خدا برساند، امید است که دیگر گناهانش بخشیده شوند.

بر نمونه‌هایی از گناهان کبیره در روایات انس از پیامبر (ص) تأکید رفته است: شرک به خدا، عقوق والدین، کشتن انسان‌های بی‌گناه و شهادت دروغین (طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/۵۴۹). در سخنی منقول از خود انس نیز رشوه در شمار گناهان بزرگ یاد شده (نک: طبری، ۱۴۲۲: ۸/۴۳۴)، در روایتی دیگر، شهادت دروغین بالاترین گناه شناسانده شده است (همان: ۶/۶۵۳).

۳-۴) گذشتن از صراط، راه رهیدن از زمین

از مرور روایات انس می‌توان دریافت به باور او نتیجه اینکه فرد چه اندازه خود را از آلائش‌های دنیوی حفظ کرده باشد روز قیامت معلوم خواهد شد؛ زمانی که انسان‌ها بعد از مرگ دوباره زنده شوند، زمین سراسر جهنم گردد و لازم باشد همگان راه آسمان برگیرند. انس روایت می‌کند که پیامبر (ص) از جبرئیل شنیده‌اند قیامت روز جمعه خواهد بود (ابن ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۱/۴۷۷). با برپایی قیامت، بر دوزخ صراط کشیده می‌شود. صراط آن‌سان که انس تصویر می‌کند، مسیری است که باید به زحمت از آن گذشت تا به بهشت یعنی همان جای بالای آسمان رسید (اسد بن موسی، ۱۴۱۳: ۴۲).

این صراط از بالای دوزخ می‌گذرد و هر که بر آن بلغزد به دوزخ درمی‌افتد. انس درباره ترسناکی دوزخ از قول پیامبر (ص) حکایتی نقل کرده است: ایشان در معراج‌شان صدایی شنیدند. جبرئیل توضیح داد سنگی هفتاد روزگار پیش از این به جهنم افتاده بود؛ اکنون تازه به قعر جهنم برخورد و صدا داد (ابویوسف، ۱۳۸۲ق: ۱۸). روز قیامت که بشود نخست ابلیس و فرزندانش لباسی از آتش بر تن می‌کنند، ابلیس «وا تُبَوِّرَاهُ» (نک: فرقان/ ۱۴) یعنی شعار مخصوص فراعوانی طایفه‌اش را سر می‌دهد و آنها لبیک‌گو فوج فوج وارد دوزخ می‌شوند (ابن ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۷/۵۴).

انس از پیامبر (ص) نقل می‌کند که پیروان ایشان روز قیامت از همه انبیاء بیشتر است و ایشان نخستین کسی خواهد بود که باب بهشت را می‌گوید (حمیدی، ۱۹۹۶: ۲/۳۱۱؛ ابن ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۶/۳۲۵). ظاهراً منظور همانی است که به بیان‌های دیگر هم از خود او روایت شده است. مثلاً روایت کرده‌اند انس می‌گوید روز قیامت پیش از همه خلایق پیامبر اکرم (ص) در پیشگاه خدا حاضر می‌شود، سجده می‌کند، شفاعت می‌جوید و بخش عظیمی از امتش این‌گونه بخشیده می‌شوند (ابن مبارک، بی‌تا: ۴۵۰). هم‌چنین، نقل کرده‌اند

وی می‌گوید اولین کسی که می‌باید از صراط بگذرد پیامبر (ص) و امت اسلام‌اند (حکیم ترمذی، ۱۹۹۲: ۱۲۸/۲).

بر پایه همین روایت، جبرئیل خود پیامبر (ص) را به سادگی عبور می‌دهد. حال نوبت امت پیامبر (ص) است. برخی از ایشان به سرعت برق و باد از صراط می‌گذرند و هیچ احساس عذاب نمی‌کنند. حرکت برخی نیز کند می‌شود (همان‌جا) و این‌گونه در معرض آتش دوزخ قرار می‌گیرند (اسد بن موسی، ۱۴۱۳ق: ۴۲). انس دربارهٔ دشواری عبور از صراط هم گفته‌هایی دارد. بر پایهٔ روایات او، دولت‌مندترین فرد دنیا وقتی با عبور از صراط مجبور شود که برای لحظه‌ای هرچند کوتاه از بالای جهنم عبور کند، همهٔ نعمت‌های دنیا را در برابر همین لحظه هیچ می‌انگارد. از آن سو، مؤمن مستضعف نیز وقتی برای لحظه‌ای وارد بهشت شود، همهٔ دشواری‌های دنیا را در برابر همین لحظه هیچ می‌داند (ابن مبارک، بی‌تا: ۲۲۰؛ نیز نک: یحیی بن سلام، ۱۴۲۵: ۸۳۲/۲).

بر پایهٔ روایات انس، عبور امت پیامبر (ص) از این صراط استمرار پیدا می‌کند؛ تا آن زمان که کندترین اشخاص بتوانند خود را به آخر مسیر برسانند. آخرین فردی که راه بهشت می‌گیرد، بسی لغزیده و آسیب دیده است. وقتی به او دستور داده می‌شود که بگذرد، از پای می‌افتد و با زانوان پیش می‌رود. آتش دوزخ نیز در همین حال دارد او را با شراره‌هایش می‌سوزاند و با هُرمَش می‌گزد. بالاخره رحمت خدا شامل حالش می‌شود و نجات پیدا می‌کند (اسد بن موسی، ۱۴۱۳ق: ۴۲). بازماندگانی هم به طبع هستند که در میانهٔ راه تاب نیاورده، و به جهنم درافتاده‌اند. این مؤمنان گنه‌کار در جهنم پیش کافران جای دارند. کافران به مؤمنان می‌گویند آن خدایی که پرستیدید، نجات‌تان نداد. وقتی چنین شود، خدا بر مؤمنان رحمت و بر کافران غضب می‌آورد و مؤمنان را از آتش بیرون می‌برد. این‌گونه، مشرکان هم چنان‌که در قرآن (حجر/ ۲) بیان شده است آرزو می‌کنند مؤمن بودندند: «رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ» (طبری، ۱۴۲۲: ۸/۱۴).

ظاهراً به باور انس شهداء از جمله کسانی هستند که لازم نیست به خود زحمت عبور از صراط را بدهند. پهلوهای ایشان به زمین نچسبیده است، پیشتر نزد خدا بار یافته‌اند، به آسمان برده شده‌اند، به لقاء پروردگار خود رسیده‌اند و اکنون لازم نیست با گذر از صراط بر آسمان شوند. این را که شهیدان توانسته‌اند به لقاء خدا برسند از برخی روایات انس می‌توان دریافت. برای نمونه، وی نقل می‌کند پس از واقعهٔ بئر معونه به پیامبر (ص)

الهام شد شهیدان این واقعه به لقاء پروردگار خود رسیده، و اکنون راضی‌اند (مالک بن انس، ۱۴۱۲: ۱۱۲/۲).

۵. خیر اعلی، نتیجه گذر از صراط

از آنچه ذکر شد نمی‌توان دریافت که به نظر انس دقیقاً در زندگی پس از مرگ چه رویدادهایی و به چه ترتیبی اتفاق می‌افتد؛ مثلاً حسابرسی اعمال در کدام مرحله روی می‌دهد و چه نسبتی با عبور از صراط دارد. با این حال، اجمالاً می‌توان دریافت هر مسلمانی که راه آسمان را گم نکند، می‌تواند خود را به بهشت رساند و در آنجا برای لقاء خدا بار یابد (برای تشریفات باریابی نزد خدا در باور مسلمانان متقدم، نک: مهرش، ۱۳۹۸: ۱۴۷-۱۴۴).

۱-۵) شفاعت پیامبران

برپایه روایاتی، مواقف قیامت و ترتیب وقوع رویدادها در آن برای انس هم سؤال بوده است: آورده‌اند وی از پیامبر (ص) خواست که روز قیامت شفاعتش کنند و پیامبر (ص) پذیرفتند. انس پرسید روز قیامت کجا می‌تواند ایشان را بیابد. پیامبر (ص) نخست گفتند که در صراط به هم خواهند رسید. باز انس تردید کرد که اگر در صراط نتوانست به خدمت‌شان برسد چه کند. پیامبر (ص) گفتند که در پای میزان و موقع حسابرسی اعمال ایشان را خواهد دید. وقتی برای بار سوم انس تردید خود را تکرار کرد، پیامبر (ص) گفتند که ایشان را بر حوض کوثر نیز خواهد یافت (ترمذی، ۱۹۹۶: ۴/۲۲۸).

برپایه روایتی دیگر، عمده شفاعت‌ها در آستانه عبور مردم از صراط روی می‌دهد: پیامبر (ص) به انس فرمودند روز قیامت عیسی (ع) را می‌بینم که نزد آمده است و از جانب عموم پیامبران درخواستی دارد؛ تقاضا می‌کند از خدا بخواهم این مردم را که در ازدحام پای صراط معذب‌اند رهایی بخشد. پیامبر (ص) پای عرش خدا می‌رود و این خواسته را مطرح می‌کند، احترامی بی‌نظیر می‌بیند و بعد پاسخ می‌شنود که برود از میان مردمان هر که را می‌خواهد شفاعت کند. با اصرار مداوم پیامبر (ص) نتیجه این خواهش آن می‌شود که هر کس خالصانه بر توحید بمیرد، وارد بهشت گردد (احمد بن حنبل، ۱۴۲۱: ۲۰۹/۲۰).

از قول انس نقل کرده‌اند که شفاعت پیامبر اکرم (ص) در قیامت سه گروه را شامل می‌شود: مرتکبان کبائر، مرتکبان عظام، و اهل دماء (ابوحنیفه، بی‌تا: کتاب الایمان، حدیث شماره ۲۸). در تفسیر این معنا گفته‌اند منظور کسانی است که حق‌الله و حق‌الناس بر

گردن دارند یا خونی بناحق ریخته‌اند (قاری، ۱۴۰۵ق: ۱/ ۵۰۱). از مجموع روایات انس می‌توان دریافت به زعم وی شفاعت پیامبر (ص) کاری از این قبیل است که زودتر از همه خود را به بهشت برساند، جلوی باب بهشت و در پایانه صراط بایستد و به اذن وی بعضی از افرادی که به خاطر گناهان بزرگ خود راه آسمان را گم کرده‌اند، نجات یابند و به بهشت رهنمون شوند.

نقل کرده‌اند انس می‌گفت افرادی بعد از آنکه گرفتار آتش دوزخ شدند، نجات پیدا می‌کنند و به بهشت راه می‌یابند (طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/ ۵۹۸). برپایه روایتی دیگر، انس از قول پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند که در قیامت بعد از آنکه اهل بهشت و جهنم هر کدام به جایگاه خود رفتند، منادی‌ای ندا خواهد کرد هر که ظلمی کرده است جبران‌ش کند و راه بهشت گیرد (طبری، ۱۴۲۲: ۱۷/ ۱۱۴). بر اساس مجموع روایات وی باید این گفته‌ها را چنین معنا کرد که همه اهل توحید، بالاخره می‌توانند راه بهشت بگیرند؛ خواه با اعمال صالحی که کرده‌اند و خواه با شفاعت پیامبر (ص). مسأله البته آن است که هر کس بار گناهانش سنگین باشد، مجبور خواهد شد مدتی طولانی‌تر بر صراط معطل شود و این به تحمل دشواری جهنم برای زمان طولانی‌تری خواهد انجامید.

۲-۵) بهشت، مقصد نهایی

برپایه روایات انس، خدا در آن جمعه که قیامت روی دهد از مقر خویش در اعلی‌علین پایین می‌آید و مؤمنان را در زمینی وسط بهشت بار می‌دهد، پذیرایی ویژه از ایشان می‌کند، و رضایت‌شان از نعمات بهشت را جویا می‌شود (طبری، ۱۴۲۲: ۲۱/ ۴۵۴-۴۵۷). پیش از این یاد کردیم که برپایه روایات، انس معتقد بوده بهشت بالای آسمان هفتم و زیر عرش خداست. از انس روایت کرده‌اند که گفت پیامبر (ص) در سفر معراج خود بهشت را دیده، و درباره‌اش مطالبی برای او نقل کرده است: فرشتگانی پیامبر اکرم (ص) را وقتی در کنار کعبه درازکش و در میان خواب و بیداری بود با خود بردند، قلبش را از شرک و کفر شستند، بر براق او را نشانده در آسمان‌ها گرداندند و پای سدره‌المنتهی پیش خدا بردند (یحیی بن سلام، ۱۴۲۵: ۱/ ۱۰۱-۱۰۵، ۱۱۱-۱۱۲؛ نیز نک: طبری، ۱۴۲۲: ۱۴/ ۴۱۴-۴۱۵، ۴۲۳-۴۲۲).

مطالعات معاصر حاکی است که عرب‌ها سدره‌المنتهی را درختی در انتهای آسمان می‌انگاشته‌اند (نک: پاکتچی، ۱۳۹۴: ۳۸-۳۹). در برخی روایات انس، درختی بهشتی

توصیف می‌شود که ویژگی‌هایش با سدره‌المنتهی منطبق است؛ اگر کسی صد سال در سایه آن راه برود به انتهایش نمی‌رسد (ابن‌راهویه، بی‌تا: ۱/ ۱۳۵)؛ نورانی و برگ‌هایش اندازه گوش فیل و میوه‌هایش مثل کوزه‌های ساخت روستای هجر (در نزدیکی مدینه) است؛ چهار نهر هم از آن جاری است که دو تا پنهان در بهشت جاری، و دو دیگر نیز نیل و فرات اند (مجاهد بن جبر، ۱۴۱۰: ۶۲۶)؛ و بالاخره، وقتی امر خدا فرامی‌رسد، آن میوه‌های کوزه‌مانند به یاقوت و زمرد مبدل می‌گردد و به قدری زیبا می‌شود که توصیف‌پذیر نیست (طبری، ۱۴۲۲: ۲۲/ ۳۶، ۳۷).

در یکی دیگر از روایات از قول انس نقل شده است که وقتی خدا بهشتی‌ها و جهنمی‌ها را به جایگاه خودشان فرستاد، خود به سرزمین وسیعی در بهشت فرود می‌آید و میان خود و بندگان حاجبی از مروارید و نور می‌نهد. بعد، منابر و تخت‌ها و کرسی‌هایی از نور بنا می‌شود و به نوبت آدم، ابراهیم، موسی، محمد (ص) و در مرحله بعد بقیه پیامبران (ع) یکایک به اجازه خدا منبر می‌روند. شهیدان هم بر کرسی‌های نورانی، و بقیه مردم نیز بر کپه‌هایی از مشک نشسته‌اند. خدا از پشت پرده ندا می‌کند ای بندگان، زیارت‌کنندگان و همسایگان من خوش آمدید! بعد به ملائک دستور می‌دهد از ایشان پذیرایی کنند. این‌گونه، از گوشت پرندگان برای‌شان می‌آورند که مثل گوشت بخت (نوعی شتر گران‌بها) می‌ماند و هیچ استخوان و پری هم‌راهش نیست.

بعد به ترتیبی مشابه برای آن‌ها نوشیدنی و فاکهه می‌آورند. سپس با تشریفات به آنها لباس هدیه می‌دهند و در مرحله‌ای بعد هم با وزش بادهایی معطرشان می‌کنند. حال زمانی فرارسیده است که خدا پرده را کنار بزند و بر آن‌ها تجلی کند. خدا بر این بندگان سلامی به نشانه رضایت می‌کند. همگان به سجده می‌افتند و همه قصرها و درختان بهشت نیز پاسخ می‌دهند که «سبحانک!». سپس همگی با اذن خدا سر از سجده برمی‌دارند. خدا نیز می‌گوید همه این ثواب‌ها را برای ایشان به خاطر ساعاتی فراهم کرده است که در دنیا به ذکر خدا کوشیده‌اند (طبری، ۱۴۲۲: ۲۱/ ۴۵۴-۴۵۷)؛ برای نعمت‌های بهشتی مختلف در روایات انس، نک: طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/ ۵۳۶-۵۳۷؛ ابن‌ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۱۳/ ۱، ۳۱/ ۷؛ ابن‌مبارک، بی‌تا: ۷۰؛ یحیی بن سلام، ۱۴۲۵: ۲/ ۶۹۲، ۸۱۵؛ طبری، ۱۴۲۲: ۲۲/ ۳۲۰، ۳۲۱).

۳-۵) لقاء پیامبر (ص) در کنار حوض کوثر

افزون بر لقاء خدا، از بالاترین خوشی‌ها که برپایه روایات انس در بهشت حاصل می‌شود لقاء پیامبر (ص) است. در شماری از روایات انس اشاراتی ظریف به این معنا دیده می‌شود که باید مشتاق چنین لقائی بود و خود را برایش آماده کرد. برای نمونه، انس — احتمالاً در یک مجلس وعظ — تعریف کرد که روزی پیامبر (ص) به جای ستون چوبی کنار مسجدش منبری سفارش داد. وقتی برای نخستین بار به منبر شد آن ستون چوبی نالید. پیامبر (ص) بازگشت و در آغوشش گرفت و فرمود اگر چنین نمی‌کردم، تا قیامت آرام نداشت (کوفی، ۱۴۱۲: ۱/ ۹۷). حسن بصری شاگرد و دست‌پرورده انس (درگذشته ۱۱۰ق) که در این مجلس حاضر بود به نشانه تأیید سخن او افزود: «وقتی چوبی مشتاق دیدار پیامبر (ص) است، چرا مؤمنان امیدوار به لقاء او در قیامت چنین اشتیاقی نداشته باشند؟» (ابن مبارک، بی‌تا: ۳۶۱).

از انس روایت شده است که لقاء پیامبر (ص) در قیامت، کنار حوض کوثر روی می‌دهد؛ چنان‌که پیامبر (ص) خود وقتی سوره کوثر بر ایشان نازل شد چنین فرمودند (ابن‌ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۶/ ۳۰۵). حوض کوثر در سفر معراج به پیامبر اکرم (ص) بازنموده شد (ابن‌وهب، ۲۰۰۳: ۱/ ۷۶؛ طبری، ۱۴۲۲: ۲۲/ ۱۹). در روایتی دیگر این رؤیت نه به معراج که به یک رؤیای نیم‌روزین پیامبر (ص) پیوند می‌خورد؛ رؤیایی که به نزول سوره کوثر انجامید. بر پایه این روایت، پیامبر اکرم (ص) یاران خود را دید که می‌خواهند روز قیامت کنار حوض بر ایشان وارد شوند و پیاله‌ای از آب حوض بگیرند؛ اما خدا به‌رغم اصرار پیامبر (ص) مانع شد و گفت نمی‌دانی اصحابت بعد از تو چه‌ها کرده‌اند (ابن‌ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹: ۶/ ۳۰۵).

برپایه دیگر آثار انس، طول حوض کوثر به اندازه فاصله عدن تا عَمان است (طبری، ۱۴۲۲: ۲۴/ ۶۸۷)؛ یعنی از شمال غربی تا جنوب شرقی عربستان یا طولانی‌ترین مسیری که عرب‌ها در عصر ظهور اسلام با مسافرت‌های طولانی طی می‌کردند. در دو سوی این جوی خانه‌هایی از مروارید بنا شده‌اند (همان‌جا). آب آن روشن‌تر از شیر و شیرین‌تر از عسل است (همان‌جا) و بویی خوش‌تر از مشک و خنک‌تر از یخ و سفیدتر از شیر دارد؛ چنان‌که هرکس جرعه‌ای از آن حوض بنوشد هرگز دیگر تشنه و گرسنه نخواهد شد (طیالسی، ۱۴۱۹: ۳/ ۵۹۷). به عدد ستارگان آسمان پیاله پای این جوی است و دو زیراب (غامه حوض) یکی از نقره و دیگری از طلا دارد (حکیم ترمذی، ۱۹۹۲: ۲/ ۵۷). بر این جوی

کرکسانی می‌نشینند که گردنی شبیه گردن بُخت دارند (ابن اسحاق، ۱۳۹۸: ۲۷۲؛ برای ارتباط این کرکسان با غرائق، نک: خلیل بن احمد، ۱۹۸۰م: ۴/۴۵۸). هرکس چنین حوضی را دروغ بداند بر آن وارد نخواهد شد (حکیم ترمذی، ۱۹۹۲: ۲/۵۷). علی (ع) از جمله کسانی است که از این حوض می‌نوشتند و تن خود به آب آن می‌شویند (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۲۹۶-۲۹۷).

۶. نتیجه‌گیری

در این مطالعه کوشش کردیم با مرور همه روایات بازمانده از انس بن مالک و پی‌جویی مضامین اخلاقی مندرج در آنها، بخشی از اندیشه اخلاقی منتسب به او را بازشناسیم. این بخش از اندیشه منتسب به انس تصویری را دربر می‌گرفت که از خیر اعلی برای انسان و راه دست‌یابی به آن بازمی‌نمود. به طبع چنین کوششی صرفاً بر مرور روایات بنا نگشت و جاهایی لازم بود کمبود داده‌های ما درباره نظام فکری انس با فرضیه‌سازی‌هایی جبران شود؛ فرضیاتی که لازم خواهد بود با مطالعات گسترده بعدی درباره دیگر اقوال خود انس و نگرش‌های رایج در میان دیگر صحابه میزان صحت‌شان را بسنجیم.

باری، بر پایه دستاوردهای این مطالعه، انس بن مالک — آن‌سان که در روایاتش جلوه دارد — معتقد است بزرگ‌ترین رویداد هستی انسان وقوع قیامت است؛ یعنی زمانی که قرار است زمین را آتشی بزرگ فراگیرد، انسان‌ها که همه زنده شده‌اند برای فرار از این آتش ناگزیر شوند راه آسمان بگیرند، خدا و دجال فرود آیند و خدا راه آسمان بنماید و دجال نیز فریب دهد، و انسان‌ها چاره‌ای نداشته باشند جز آنکه برای رهیدن از این آتش خود را به لقاء خدا در قصر بهشت برسانند؛ لقائی که در روایات انس کاملاً تجسیم‌گرایانه تصویر شده است. برای آنکه انسان‌ها بتوانند خود را به آسمان برسانند، درهای آسمان گشوده می‌شود، انسان‌ها با عبور از پلی روی دوزخ به آستانه بهشت می‌رسند، آن‌جا اعمال‌شان محاسبه می‌شود و اگر توانستند به بهشت بار یابند، پای سدره‌المنتهی به لقاء خدا نائل می‌شوند. هرکه در زمین بماند و نتواند بر آسمان رود، در آتشی که زمین را فراگرفته است خواهد سوخت. هراندازه اشخاص در دیگر مراحل این مسیر بازمانند، به آسیب دوزخ معذب خواهند گشت.

برپایه روایات انس، انسان‌ها از حیث توفیق لقاء خود دو دسته اند: شهداء بی‌درنگ از دنیا به آسمان رفته‌اند و نزد خدا حاضر و متنعم اند؛ اما بقیه باید پس از مرگ با گذر از پل صراط خود را به آسمان برسانند. هرچه بار گناه کسی سنگین‌تر باشد، بیشتر به

زمین می چسبد، دیرتر می تواند خود را برکشد و در عبور از صراط و گرفتن راه آسمان دچار مشکل بیشتری خواهد بود. این گونه، افراد بسته به میزان پاکی و بی آلایشی خود به عبور از صراط موفق می شوند؛ برخی سریع وامی رهند و به آسمان می رسند، برخی با معطلی بسیار بالاخره خود را می رسانند و تنها برای مدتی کوتاه یا دراز گرفتاری دوزخ را تجربه می کنند، برخی نیز برای همیشه گرفتار دوزخ می شوند و راه خروج ندارند. پیامبران (ع) نیز در مراحل مختلف شفاعت خواهند کرد. خاصه پیامبر اکرم (ص) گاه افراد بازمانده در صراط را نجات می دهد، گاه در زمان حساب رسی اعمال شفاعت می کند، و گاه در پای حوض کوثر ایشان را از لطف خود بهره مند می سازد. در پایان جز متکبران کینه ورزی که حاضر به پذیرش توحید نبوده اند، کسی در جهنم باقی نماند. پس خیر اعلی از نگاه انس بن مالک همین لقاء خدا در بهشت، و در مرحله بعدی هم نشینی و مجاورت با پیامبر اکرم (ص) در کنار حوض کوثر است.

هنوز پرسش های متعددی درباره اندیشه اخلاقی بازتابیده در روایات انس باقی است که باید موضوع مطالعات بعدی تلقی شوند؛ پرسش هایی مثل اینکه در روایات انس برای دستیابی به چنین خیر اعلایی چه شیوه سلوکی پیشنهاد می شود، برپایه روایات او این خیر اعلی در قیامت با چه سبک زندگی دنیوی مطابق تر است، اینکه بینش های متناسب به او در این زمینه ها چه تشابهات و تمایزاتی با افکار دیگر صحابه و بزرگان مکتب اهل بیت (ع) دارد، و بالاخره، این که چه نسبتی می توان میان شخصیت نمادین انس که در روایات او بازتابیده است با شخصیت تاریخی او جست.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبیه الله (۱۳۲۹ق)، شرح نهج البلاغه، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، دار احیاء الکتب العربیه.
- ابن ابی شیبیه، عبدالله بن محمد (۱۴۰۹ق)، المصنف، به کوشش کمال یوسف حوت، ریاض، مکتبه الرشد.
- ابن اسحاق، محمد (۱۳۹۸ق)، السیره، به کوشش سهیل زکار، بیروت، دارالفکر.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، الامالی، مؤسسه البعثه.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۳۶۲ش)، النخصال، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.

- ابن بابویه، محمد بن علی (٣٣٨ش)، *ثواب الاعمال*، به کوشش محمدمهدی خراسان، قم، شریف رضی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (١٤٠٥ق)، *کمال الدین*، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.
- ابن حمدون، محمد بن حسن (١٤١٧ق)، *التذکرة الحمدونیه*، بیروت، دار صادر.
- ابن راهویه، اسحاق بن ابراهیم (بی تا)، *المسند*، به کوشش عبدالغفور عبدالحق حسین بلوچی، مدینه، مکتبه الایمان.
- ابن سعد، محمد (١٤٢١ق)، *الطبقات*، به کوشش علی محمد عمر، قاهره، مکتبه الخانجی.
- ابن طاووس، علی بن موسی (١٣٩٩ق)، *الطرائف فی معرفة مذهب الطوائف*، به کوشش علی عاشور، قم، خیام.
- ابن مبارک، عبدالله (بی تا)، *الزهد*، به کوشش حبیب الرحمان اعظمی، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، (١٤١٩ق)، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر.
- ابن وهب، عبدالله، *الجامع* (١٤٢٥ق)، به کوشش رفعت فوزی عبدالمطلب و علی عبدالباسط مزید، بیروت، دارالوفاء.
- ابن وهب، عبدالله، *الجامع* (٢٠٠٣م)، همان، بخش تفسیر، به کوشش میکوش مورانی، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
- ابوحنیفه، نعمان بن ثابت (بی تا)، *المسند*، روایت حصکفی، به کوشش عبدالرحمان حسن محمود، قاهره، دارالآداب.
- ابوداود سجستانی، سلیمان بن اشعث (١٤١٤ق)، *الزهد*، به کوشش یاسر بن ابراهیم و غنیم بن عباس، حلوان، دارالمشکات.
- ابویعلی، احمد بن علی (١٤٠٤ق)، *المسند*، به کوشش حسین سلیم اسد، دمشق، دارالمأمون.
- ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (١٣٨٢ق)، *النخراجه*، قاهره، المکتبه الازهریه.
- احمد بن حنبل (١٤٢١ق)، *المسند*، به کوشش شعیب ارنؤوط و دیگران، بیروت، مؤسسه الرساله.
- اسد بن موسی (١٤١٣ق)، *الزهد*، به کوشش ابواسحاق حوینی، جیزه، مکتبه التوعیه الاسلامیه.
- پاکچئی، احمد (١٣٩٤ش)، «بازخوانی مفهوم سدره المنتهی با رویکرد گفتمانی»، *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، سال ٢١، شماره ٥٨.
- ترمذی، محمد بن عیسی (١٩٩٦م)، *السنن*، به کوشش بشار عواد معروف، بیروت، دارالغرب الاسلامی.

- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۳۶ق)، *الكشف والبيان*، به كوشش صلاح باعثمان و دیگران، جده، دارالتفسیر.
- ثوری، سفیان بن سعید (۲۰۰۴م)، *الجزء*، روایت سری بن یحیی، من حدیث سفیان بن سعید الثوری، به كوشش عامر حسن صبری، بیروت، دار البشائر الاسلامیه.
- حکیم ترمذی، محمد بن علی (۱۹۹۲م)، *نوادیر الاصول*، به كوشش عبدالرحمان عمیره، بیروت، دارالجیل.
- حمیدی، عبدالله بن زبیر (۱۹۹۶م)، *المسند*، به كوشش حسین سلیم اسد، دمشق، دارالسقا.
- خلیل بن احمد (۱۹۸۰م)، *العین*، به كوشش مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای، بیروت، دار ومکتبه الهلال.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸ق)، *أعلام الدین*، قم، آل البيت.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۵ق)، *سیر اعلام النبلاء*، به كوشش بشار عواد معروف، بیروت، مؤسسه الرساله.
- رعینی، عیسی بن سلیمان (۱۴۳۰ق)، *الجامع*، به كوشش مصطفی باحو، قاهره، المکتبه الاسلامیه.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۱۲ق)، *ربیع الابرار*، بیروت، اعلمی.
- سلیم، عبدالامیر (۱۳۸۰ش)، «انس بن مالک»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، به كوشش کاظم موسوی بجنوردی و دیگران، جلد دهم، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۱۵ق)، *المعجم الاوسط*، به كوشش طارق بن عوض الله و عبدالمحسن حسینی، قاهره، دارالحرمین.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۲ق)، *جامع البیان*، به كوشش عبدالله بن عبدالمحسن ترکی، قاهره، دار هجر.
- طیالسی، سلیمان بن داوود (۱۴۱۹ق)، *المسند*، به كوشش محمد بن عبدالمحسن ترکی، قاهره، دار هجر.
- علی بن حجر سعدی (۱۴۱۸ق)، *حدیث اسماعیل بن جعفر مدنی*، به كوشش عمر بن رفود سفیانی، ریاض، مکتبه الرشد.
- غزالی، محمد بن محمد (بی تا)، *احیاء علوم الدین*، بیروت، دارالمعرفه.
- قاری، علی بن سلطان محمد (۱۴۰۵ق)، *شرح مسند ابی حنیفه*، به كوشش خلیل میس، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳ش)، *کافی*، به كوشش علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیه.
- کوفی، محمد بن سلیمان (۱۴۱۲ق)، *مناقب امیر المؤمنین (ع)*، قم، مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه.
- مالک بن انس (۱۴۱۲ق)، *الموطأ*، روایت ابو مصعب زهری، به كوشش بشار عواد معروف

- و محمود محمد خلیل، بیروت، مؤسسة الرسالة.
- مجاهد بن جبر (۱۴۱۰ق)، *التفسیر*، به کوشش محمد عبدالسلام ابونیل، قاهره، دارالفکر الاسلامی الحدیثه.
- مسلم بن حجاج (۱۳۳۴ق)، *الصحيح*، به کوشش احمد بن رفعت و دیگران، استانبول، دارالطباعة العامره.
- مهروش، فرهنگ (۱۳۹۷ش)، «دجال»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، به کوشش کاظم موسوی بجنوردی و دیگران، جلد بیست و سوم، تهران، مرکز *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*.
- مهروش، فرهنگ (۱۴۰۱ش)، «اندیشه اخلاقی صحابه: ضرورت، امکان و روش بازشناسی»، *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، پیاپی ۵۶، سال نوزدهم، شماره ۴. DOI: 10.22051/TQH.2022.39093.3494
- مهروش، فرهنگ و منتظری، اشرف (۱۳۹۸ش)، «شهید از گواه محکمه تا کشته راه دین: زمینه‌های قرآنی شکل‌گیری انگاره»، *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، سال ۲۵، شماره ۶۶.
- مهروش، فرهنگ و دیگران (۱۴۰۰ش الف)، «شیوه اصلاح بینش‌ها از نگاه ابن‌عباس: مروری بر روایات اخلاقی او در منابع متقدم»، *مطالعات فهم حدیث*، سال هشتم، شماره ۱۵.
- مهروش، فرهنگ و دیگران (۱۴۰۰ش ب)، «ماهیت، کارکرد و سبب تأثیر اسم اعظم: بازخوانی و گونه‌شناسی نگرش‌ها»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، سال ۱۷، شماره ۳۴.
- نعیم بن حماد مروزی (۱۴۱۴ق)، *الفتن*، به کوشش سهیل زکار، بیروت، دارالفکر.
- نعیم بن حماد مروزی (بی‌تا)، *ملحقات کتاب الزهد ابن‌مبارک* (نک: همین منابع، ابن‌مبارک).
- هیتی، محمد (۱۴۲۴ق)، *اضاءات تفسیریة بمرویات انس*، بغداد، دیوان الوقف السنی.
- یحیی بن سلام (۱۴۲۵ق)، *التفسیر*، به کوشش هند شلیبی، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- یعلی بن عباد (۱۴۲۳ق)، *الجزء*، ضمن *الفوائد ابن منده*، به کوشش خلاف محمود عبدالسمیع، بیروت دارالکتب العلمیه.